

# A HOMÁLYBÓL

---

## AZ IRODALMI ELLENZÉK ELSŐ KÖZÖS FELLÉPÉSE 67 UTÁN

Elsőül, mint oly gyakran a régít lezáró, a tevékenység nélküli üres térben, *nemzedéki mozgás* hullámmozgást az irodalmon és a kritikán. Egy fiatal költő, Benedek Aladár lapja, az Új Világ köré gyűltek szinte mindazok az ifjú nevek, amelyek viselői, a következő évtizedben ismertté lettek ellenzéki magatartásukkal, Gyulai kritikai tevékenységével, a népnemzeti iskola esztétikai követelményeivel szemben. Ábrányi Emil nevét éppúgy föllehetjük a lapban, mint Darmay Viktorét, Asbóth Jánosét éppúgy, mint Toldy Istvánét, Vajda Jánosét éppúgy, mint Endrődi Sándorét, György Aladárét éppúgy, mint Szana Tamásét, Ábrányi Kornélét éppúgy, mint Rádl Ödönét.

Benedek nevét ma már a legterjedelmesebb irodalomtörténetek is alig említik meg, s lapja sem ért meg többet másfélszázados fennállásnál. Mint a nemzedéki összefogásokkal rendszeresen történni szokott, hamar felismerték a részt vevők, nem illenek össze, nem egy irányba kívánnak haladni; s ha egy irányba is, nem egyforma módon.

Am ennek ellenére felszínre hozott a lap néhány alapvetőt a következő szakasz világnézeti és etikai problémáiból éppúgy, akárcsak néhány nagyon jellegzetes vonást a feljövő nemzedékek kritikai gondolkodásának, jelszókincsének karakteréből is.

Ezek a problémák, ezek a vonások, ezek a jelszavak két pont körül összpontosíthatók. A valósághoz való viszony *természetelvűre* változása az egyik; az *egyéniség*, a *személyesség* előtérbe dobása a másik.

A természetelvűre való változás mind a külső valósághoz, mind a belsőhöz való viszonyt magában foglalta. A valóság megismerésére, az általa és benne való cselekvésre egyaránt vonatkozott. A világ akár külső, akár belső, akár egyedi, akár társadalmi *elsődlegesen a tudomány, a tapasztalati elvű természettudományt példának tekintő tudomány tárgya lett*. Meg az (egyedi) érzékelésévé, a magát anyagelvűnek tartó érzékelésévé.

A társadalomtudományok immár átvehetik, hitték, a természet-tudományok „exakt”, „precíz” módszerét; eredményeik így már valóban tudományos, ellenőrizhető és hitelesíthető eredményekké

válhatnak. Az ember végre újra ember lehet, az ember természetének, lehetőségének megfelelő ember.

„... az ezred évekig tartó kül- és beltusában kiforrott, megneemesült ember ismét természeté fog válni, hasonlíthatatlanul magasztosabb természeté, mint amely a klasszikus koré volt, mert egy tisztultabb beltartalom keresi a megfelelő alakot.” (I. I. sz. *A nő-emancipációról.*)

Programcikkében ennek a természettudományos megközelítésnek erkölcsi, társadalmi s esztétikai következményeit egyaránt igyekezett levonni Benedek Aladár:

„... széttörve a hagyományosság és a hatalmas szokás bilincseit, nyűgeit, az áztatott jólét s a biztonság emésztő gőzköréből egy tisztultabb légkörbe óhajtuk vinni társainkat... Talán nem is merész ennyi [történelmi] idő után megnyugvó alapot keresni, s a sikerben bizni, midőn segélyünkre ma már a tudományok annyi szerencsés győzelmei is itt vannak, amelyeknek kiáltó jelszava a 'realizmus', a realizmus, azaz a létezők felkutatása, használata és megőrzése, s a többi teljes mellőzése és megtagadása.” „Pozitív célt” kitűzni csak akkor lehet, ha „a létezés legfőbb kielégítését, azaz *saját magát* tűzi ki célul az ember.” „Ez az, amit az újabbkori klasszikus tanok kifejtének”, „Ez az, ami az embernek természeti hajlamaiból önkényt ered s a többi mind... csupán elméleti föltevésből merülő önkénytelen erőszakolt eredmény, melyet képzelt, ráfogott eszményként igen, de pozitív célként nem fogadhat el” az ember. (I. I. sz. *Körülmételemek.*)

Asbóth János, Toldy István, Vajda Viktor, Ábrányi Kornél és Emil aztán igyekeztek is lebontani ezt a felfogást a művészet és a kritika részletszintjére. Asbóth vakmerően rögtön a legkényesebb és legvédettebb témához, a nemiség és nemzetiség kérdéséhez nyúlt. A nemzetit kifejezni célnak tekintette, mibenlétét azonban a természetből, a környezetből s a történelemből kívánta tapasztalati módon levezetni. A német nemzeti dráma szerinte, azért nem lehetett átütő, mert spekulatív filozófiák s nem e hármass forrás, nem a tapasztalat alapján szólt a nemzeti kérdéstről, a nemzeti érzésről és jellemről. Mintahogy az emberi természetről általában sem. A nemiséget például vagy teljesen kizárta, vagy túlon túl eszményítette (I. I. sz.). A cancanról, s általában az érzékiséget kifejező mozgásról és művészetéről pedig úgy vélte, aki a maga természeti kedvétől hajtva táncolja, aki a maga természeti örömeire alkotja, mégha színpadon is, mégha nyilvánosságnak is, „igaz érzelmű ember”, aki azonban csak nézi, s csak a pusztá erotikáért nézi, az viszont nem. „Az egészséges, természetes érzékiséget nem szabad erkölcsstelennek mondanunk semmiben, a táncban éppoly kevésbé, mint másban”. „Ezek igazi nemzeti táncok”. Az igazán természetes mindig nemzeti, a valóban nemzeti mindig természetes.

Hogy a természetesnek ez a kultusza a pozitivistá természettudományosság felé mutat, azt a mindíg a fiatalokkal tartó, az erősen nyugatias műveltségű idősebb Ábrányi Kornél cikke bizonyítja frappánsan, amely még a zenéről szólva is így beszél:

„Hatalomra törekszik a világon minden, s anyagi vagy szellemi hatalmat gyakorolni: ez az ösztöne a lelketlen paráynak épp úgy, mint az embernek”: „a természet örök törvénye ez, mely alól nincs kivétel”, s amely mindig, minden idealizálás ellenére visszatekér (II. 1. sz.).

Íme a struggle for life, elvonva talán Darwinból, talán Spencerből, íme a Wille zur Macht átvéve talán Büchnerből s a Nietzsche előlegező gondolatkincséből, íme az örök körforgás eszméje, vissza hangozva talán Moleschott népszerű könyvéből, a *Kreislauf des Lebens*-ből (1852) s összekapcsolva — úgy lehet: Wagneron át —, Schopenhauer tételével.

Különös együtttest alkot e természettudományos ízü, pozitivistikus ideákkal és szólamokkal a lap, a nemzedék *másik említett alapvonása, alapkövetelménye*: az egyéniség, a személyesség érvényesülési jogának biztosítása, a szellemi világban is, a társadalomban is. Különös, nemcsak azért, mert szemben látszik állni a pozitívizmusnak az egyént a természeti törvények nevében *átlagosító* törekvésével, hanem azért is, mert olyan filozófusokat vonultat fel, akik a személyiség és egyéniség védelmét transcendens, spirituális értékek keresésével és védelmével köthették egybe. Kantot, Fichtét, Schopenhauert, de mindenekelőtt Schleiermachert. Ábrányi Emil például, Kuno Fischer nyomán, foglalván össze Schliciermacher filozófiáját, így összegzett:

„Papja volt az emberiségnek, s azt tanította neki, hogy az istenséget *önmagában* keresse. Nem az életet vitte a templomba, a templomot vitte az életbe, természetszerűen vallást akart” (II. 4. sz.).

A vallásos érzés, a vallásos igény, sőt, maga az istenség fogalma is csak az egyén belső természetének, tudományos megfigyelésű s meg tapasztalású belső természetének alapján nyugodhat.

Ez a hol szélsőségesen személyes, szubjektivista, hol szélsőségesen tárgyias, természetelvű kettősség tehát alkalmasszerűen majd az egyik, majd a másik sarkpontra összpontosult, s csapódott ki. Mert Toldy István még csak azt fejtegette: ez a kor „átmenet az öntudatlan hitről a józan tudásra”. S az erő, amely a világot mozgatja most immár, a természettudományok jóvoltából, tárgyyszerűen ismert: „Ez az élet-erő — ez az isten.” (II. 9.) A szerkesztő viszont, aki Toldy felfogását egy katolikus pap levelével szemben nyíltan védelmébe vette, már egyértelműen a monoista materializmus álláspontjára helyezkedett.

Különös együttesről, különös kettősségről szoltunk. Csak látszatra különös azonban ez. A hazai és az európai polgári és polgárius gondolkodás folyamatából és társadalomfejlődés menetéből egyaránt logikusan következett. E fejlődési tényezők közül most csak hármat érintünk, futólag; két európaikat és egy hazait. Másutt úgyis részletesebben kell majd kérdéskörükkel foglalkoznunk.

A pozitívizmus kezdő, diadalmasan feltörő évtizedeiben az irány ama hiányát, hogy sem konkrétan az egyénnek, sem általában az embernek nem tudott a természeti s a civilizációs értékeknél magasabb, sajátosan emberi értékcélokat kitűzni, a romantikus történet-filozófiai és metafizikai irányok egyidejű jelenléte elfedte, pótolta. Sőt, mivel ez utóbbi irányok viszont túlságosan is ily célértékek (spekulatív) konstruálására vetették hangsúlyukat, egyenesen vonzóvá lett a józan, a mindennapi gondolkodás számára ez a hiány. A pozitívizmus nyugati egyedulalma idején, a század közepén, a negyvenes évektől azonban a nyugtalanabbul gondolkodó értelmiség is, az irány nagy fajsúlyú képviselői is egyre nyomasztóbban érzékelték e hiányt. S így az olyan harcias, népies-materialista s pozitívista művekkel, mint aminők Moleschott, Vogt, Büchner művei voltak, egyidőben születtek Stirner, Carlyle, Kierkegaard munkái. Az irányzat nagy képviselői közül pedig J. St. Mill a sajátos emberi tudat problémájával, főleg az etika ismeretfilozófiai megalapozásával kapcsolatban s az egyén észlelő, felfogó, ítélő képességének és felelősségének határaival kapcsolatban egyre rezignáltabban hajlott vissza Kant irányába. Spencer meg, jóllehet az ő etikai kétségeskedése s egyén iránti érdeklődése sokkal kevésbé volt mély, az *Ismeretlent*, az *Ismerhetetlent* szinte kezdettől kéznél tartotta, hogy tartományába utalja e problémafajtákat.

A pozitívizmus és a romantika a század első felében, bármennyire különböztek is, szembenálltak is, *össze is tartoztak*. Ugyanannak az ismeretfilozófiai agnoszticizmusnak az arcát, *két különböző arcát* mutatták meg. S ha a századközepén végképp szemben látszottak kerülni, a századvégen utóirányaik újra egymásra találtak; ugyanannak a jelenségnek a két arcát, két különböző arcát mintázták ismét.

Hazai tekintetben pedig azt kell látnunk, hogy már a reformkor idején is *egymásra* toltuk a nyugaton *egymás után* jelentkező problémák; a passzív rezisztencia késleltető időszaka pedig csak fokozta ezt az egymásra halmozódást, mert osztályfegyelme még a reformkorénál is inkább visszaszorította a kortársi Európából beömlő eszmearamlatokat. Az *egyén* történeti és lételeméleti problémája viszonyával kellett volna ennek a 67-es „polgári” nemzedéknek szembenéznie. De miképp tehette volna a nyugatiakhoz hasonló tüzetességgel, midőn a reformkornak sem volt ideje és ereje elégségesen szembenézni az előfeltételekkel, a történelem és közösség viszonya lételeméleti problémáival. Elégségesen: azaz a feudális-vallásos nemzettudattól, a patriarchális közösségtudattól megszabadultan.

A politikában demokratáknak mondották magukat az Új Világ szerzői. Demokrataságuk azonban éppoly ellentmondásos, vegyülékes volt, mint szorosabban vett világnézeti felfogásuk. Mindenekelőtt jó adag érzelmes, pózos filantrópia járta át. „... átértelte az

emberiség szenvedését”, „megvetette az arisztokráciát”, nem törődött a hatalmasokkal, magasztalta Ábrányi Schleiermachert. Nem mondták magukat a forradalom híveinek, sőt, hangoztatták:

„A műveltség feladata az egyesben, valamint a társadalomban létező öröknek sokaságát nemcsak különzetesen emelni, hanem magasabb összhangra is vezetni, hol a gondolat életté s az élet gondolatává lesz. A művelődés feladata az individualitásnak érvényt, az abszolút gondolatoknak, az emberi agyban forrongó eszméknek világot szerezni. A proletariátus megszüntetése, örök béke, szabadság, testvériség, egyenlőség: ime a jelen kor nagy ábrándjai.” (II. 1. sz.).

Egyszóval, míg az addigi forradalmak tiszteletre méltóak, és hasznosak voltak, a jövőöket a tudomány, a művelődés, a demokrácia megtakaríthatja az emberiség számára. Az emberiség számára, amely, szerintük ugyan osztályokba és államokba szerveződik bár, legfőbb egysége mégis az egyén; s az osztály és „az állam érdekét nem lehet másként értelmezni, mint az egyének érdekeinek összességét”. (Benedek: *Körütekintések* I. 1. sz.).

Ehhez a világhéphez, ehhez a társadalmi és politikai magatartáshoz olyan irodalmi eszmények társultak, amelyek a Jungdeutschlandban, mindenek előtt Heinében és Börnében, s az általuk tisztelt Jean Paulban az Hugo-féle francia romantikában és – voltaképp nem is meglepő kapcsolással – Gogolban és Turgenyevben nyerték el megtestesülésüket. Mert nemcsak a társadalmi (a „természeti”) haladás képviselőit keresték s mutatták fel az említettekben, hanem az egyén belső diszharmóniájának átmenetkori érzékelőit is. Heinében például nemcsak azt az osztályembert látták meg, aki, „amikor a Marseillaise-t lehetett, akkor azt teljes szívvel énekelte” (II. 1. sz.), hanem látták belső, egyedi meghasonlottságát is. Ezért érezték éppen modern költőnek, a helyét nem lelő, az otthontalanná lett egyéniség képviselőjének: „Mi Heine költészeté? A leghatalmasabb értelem és a legmélyebb érzés kifolyása”, a „contrastok halmaza”, mely „frivolitásban burkolódzik, hogy fájdalmát eltakarja”.

Ezen a szűrőn bocsátják át a világirodalmat, s így Turgenyev is, Gogol is, Schiller is, Lessing is, Lamartine is, Rousseau is elfért eszménylistájukon. Példáikat mindig és hangsúlyozottan a *világirodalomból* vették mondandóik illusztrálására. Mégpedig olyanoktól, akiknél, szerintük az általános emberi, az örök emberi van jelen a konkrét tárgyban, akik „identifikálják magukat az évezredekkel”. A hazai hagyományról, a közvetlen elődökről is tüntetően hallgattak. De rendkívül sokat mond az az elismerés, amelyben Ábrányi Emil Herder legfőbb érdemét látta:

„Mélyen bele tudta magát élni idegen népek szellemi életébe; idegen szellemet, idegen anyagot tudott magába olvasztani, s azt teljesen átalakítva saját énjében a német szellem szabad tulajdonává tévé” (I. 8. sz.)

Ingerülten válaszoltak a hazaiak vélt túlértékeléseire. Benedek például tiltakozott az ellen, hogy Petőfit a század legnagyobb európai költőjének kiáltásák ki; máskor meg azt kérdezte:

„Miért nem ásit a tömeg a Hamlet mellett, Childe Harold mellett, a Századok legendái mellett? Mert ezek világszínvonalon állnak, mintegy identifikálják magukat az évszázadokkal”, s így „elavulásuk lehetetlen”. „A Zalán futása ellenben nem örök értékű mű”, bármint dicsérjük is.

Az esztétikát, a kritikát erősen világnézeti-filozófiai, ideológiai oldalról óhajtották megközelíteni és megítélni. Benedek élesen vágott vissza azoknak, akik azt kérdezték, miért kell egy irodalmi, egy kritikai lapban ennyi filozófia. S már az első szám első cikkéhez fűzött megjegyzésében úgy szólt az addigi magyar kritikai irodalomról, hogy az elméleti kérdéseket filozófiai szinten még alig tisztázott. Még „a nemzeti elnevezés fogalmát” sem, „miről vajmi kevés elmélettel bírnak eddigél. Ezt lehetőleg tisztába hozni volna esztétikusaink fő feladata . . .” „Hasonló elméleteknek mindig örömet nyitunk tért, biztatta társait Asbóth cikkéhez fűzött szerkesztői megjegyzése végén —, legyen az a részletekben aztán antagón irányú is.”

Egyszóval: elméleti igényű, filozófiai megalapozottságú, világ-irodalmi mércéjű kritikát óhajtottak. Ez az elméleti igény, ez a filozófiai megalapozottság a pozitívista természettudományosságtól áthatott szellemiséget jelentett elsősorban. De jócskán vegyült belé a Jungdeutschland s a baloldali hegelianusok szemléletéből is, meg a korszak személyességet sürgető idealista irányjaiból is és a vitalista egyéniségkultuszt előlegező törekvéseiből is. A világirodalmiság igénye elsősorban a társadalombíráló francia romantikát s az Ifjú Németország publicisztikus tárca-realizmusát jelentette számukra, de jelentette az orosz realizmusnak a romantikával még bőven elegy első szakaszát is. Vezetetett út tőlük a naturalizmus, az impresszionizmus, de vezethetett a polgári realizmus kritikai előmozdításához is. Egyik leggyakoribb jelszavuk a *tükrözés* volt; ezt azonban ahányan: annyiféleképpen értették.

Mindez azonban jórészt deklaráció maradt. Valódi, konkrét kritikát alig közölt a lap. S mihelyt konkrét kérdéshez nyúltak, kitűnt a rokon jelszavak mögötti különbözőség. Asbóth például, rögtön az első számban, jelezte: a pozitívizmus szubjektív empirizmusa csak olyan lélektani totalitást tesz lehetővé, amelynek sem történetisége, sem társadalmisága nincs, s az élmény így nagyrészt tárgyiasíthatatlan marad. Az impresszionista verseket író Bendek érzekelte is a kettejük felfogása különbségét, s „antagon”-nak mondta szemléletét Asbóthéhoz képest.

A lap olvasói, mint különféle szerkesztői üzeneteinek névanyagából kitűnik, jórészt a főváros és a vidéki városok polgárságához tar-

toztak. Szerzői viszont szinte kivétel nélkül a közép- és kisnemesség értelmiségi sorba szorult, vagy értelmiségi életformát választott rétegehez. Kettős öntudattal rendelkeztek: a nemesség származási s a polgárság művelődési-közéleti öntudatával. Az egyik eleve közszereplővé szánta őket, a másik eleve bizonyos dacos különbözősézt jelölt ki számukra a birtokosság életformájában, gondolkodásában, családhálózatában. Mert a nem-nemes származásúak is a történeti szerepvivők rétegehez számíthatták magukat, Toldy apja révén, Vajda múltja révén. Jellemző viszont kettős öntudatukra, hogy a birtokosságból származók nemesi *családnévüket* szinte valamennyien *frói dlnévre* változtatták (Benedek: Náray, Darmay: Viczmándy, Endrődi: Kupricz, Ábrányi: Eördögh, Cikmántori: Czékus stb.) Radikális és romantikus, realista és individualista törekvéseik, ellentmondásaik nyilván egy egész rétegéi, egy igen jelentős rétegéi voltak. Azé a rétegé, amely roppant belső ellentmondásainál és öntudathasadásánál fogva igen változatos és igen ellentmondásos szerepet játszott a magyar társadalom egészében éppúgy, mint a magyar irodalomban is, egészen az első, sőt, szinte egészen a második világháborúig. Ezért is, s nemcsak az időrendi elsőség okán, mutattuk be részletesen ezt a rövid életű lapot. De azért is, mert jól tükrözi, miként toltak, halmozódtak nálunk archaikusan és anarchikusan egymásra a polgárság hiánya miatt, majd a passzív rezisztencia idővesztessége, aztán pedig a Kiegyezés defenzív birtokosi osztálylényege következtében már avult és friss eszmék és irányok.

Az Új Világ megszűnte után számtalan apró lapalapítás következett. Fél- és negyedévenként keletkeztek és szűntek meg lapok; többségük még azelőtt, mielőtt szellemi arculatot alakíthatott volna ki magának. A közönség kicsi volt, a lapszerkesztés, a lapalapítás vonzása nagy; a szerepre vágyó nemesi értelmiségre is, a gazdagodni vágyó kispolgár nyomdász-kiadókra is. Annyi haszna mindenesetre volt e mozgásnak, hogy a *nemzedékiek helyett elvi, eszmék szerinti csoportosulások és szembesülések* is kezdtek kirajzolódni. S az eszmék és elvek mögött, az irányzati célkitűzések és kritikai módszerek mögött jól kitapintathatóvá lettek a társadalompolitikai törekvések s a szociális és művelődési erővonalak is.

NÉMETH G. BÉLA